

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ПРАВА В ЄВРОПІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Яковюк І.В.,

д.ю.н., професор кафедри міжнародного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню процесу становлення й розвитку соціального права в європейських країнах. Розкривається роль Великобританії і Німеччини у формуванні соціального законодавства, напрями його розвитку в цих країнах. Аналізується ставлення Європейського Союзу до питання про правове забезпечення соціальної політики.

Ключові слова: соціальне право, соціальне законодавство, соціальна держава, Європейський Союз.

Яковюк И.В. / ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПРАВА В ЕВРОПЕ: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ / Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина

Статья посвящена исследованию процесса становления и развития социального права в европейских государствах. Раскрывается роль Великобритании и Германии в формировании социального законодательства, направления его развития в этих государствах. Анализируется позиция Европейского Союза относительно правового обеспечения социальной политики.

Ключевые слова: социальное право, социальное законодательство, социальное государство, Европейский Союз.

Yakoviyk I.V. / THE PROBLEMS OF SOCIAL LAW FORMATION AND DEVELOPMENT IN EUROPE: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS / Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine

The article is devoted to the studies of the process of social law formation and development in the European countries. The role of Great Britain and Germany in social legislation formation is described; the directions of its development in these countries, formation of legislation concerning capable persons in particular, and the legislation regulating the legal status of disabled people are discovered. The Western European national governments' approaches to the decision of a problem of different categories of people insurance, to the definition of the notion 'unemployed' and to the searching the ways of fighting this phenomenon are revealed. The evolution of the legislators' views as for the legal regulation of strikes from prosecution and then through liberal outlook, which provided non-interference of the state into private industrial conflicts, and up to social-democratic position is traced.

The interconnection between the processes of assertion of a social state and the model of market economy in the second half of the XXth century and the process of the rapid increase of the legal norms amount which regulate different aspects of social welfare and which led to the norms singling out from employment law, administrative law, civil law, financial law those norms, which form social law as an independent branch is revealed. The article provides the arguments proving the essence of the grounds for considering social law as an independent branch of law, in particular, the subject and the method of regulation are analyzed. It is stated that social law is that chain by which matching and coordination between legal and social state, between social state and market economy are achieved. Social law in the legal state is a prerequisite for governmental and social structures activities, and the activity of private persons in social sphere.

The position of the European Union as for the problem of the social policy legal support is analyzed. It is marked out that the specifics of the EU social policy at the present stage of integration is in the absence of unified European social model which makes the EU social law formation difficult. It is connected with the refusal from the legal regulation unification in the sphere of social welfare because the Member States themselves bear the responsibility for social rights security.

Key words: social law, social legislation, social state, the European Union.

Вступ. Аналіз історичного досвіду державно-правового розвитку провідних країн Західної Європи переконливо доводить, що відсторонення держави від вирішення нагальних соціально-економічних проблем не сприяє забезпеченню стабільного функціонування громадянського суспільства, демократичної правової державності. Наприкінці XIX – на початку XX століть на перший план у розвинутих країнах Європи виходить проблема становлення соціального законодавства, яке створювало правові передумови для утвердження моделі соціальної держави, яка покликана гарантувати гідні умови життя для кожного громадянина. У цьому зв'язку звернення до аналізу історії формування соціального законодавства дозволяє визначити передумови і закономірності його становлення й розвитку, краще зрозуміти закономірності еволюції правової державності від ліберальної до соціальної моделі.

Постановка завдання. У сучасній історико-правовій літературі відсутні спеціальні узагальнюючі дослідження, присвячені становленню соціального законодавства в Європі. Окремі аспекти теми розглядаються або в контексті становлення соціального законодавства окремих країн у XX ст., або в рамках дослідження проблеми утвердження соціальної державності. При цьому за рамками дослідження залишаються питання передумов становлення соціального законодавства в XIX ст., процес розробки та прийняття конституційних норм, що

закріплюють найважливіші соціально-економічні права, розвиток механізмів соціальної допомоги наприкінці XIX – на початку XX ст.

Результати дослідження. Держава – це політична інституція, а не суто юридична категорія. Переведення політичного в правове в ній і зворотний рух – це завжди складний багатоплановий і багатоциклічний процес. Особливого значення він набуває в правовій державі, оскільки дотримання вимоги щодо пріоритетного становища права несумісне із ситуацією, коли політика починає домінувати над правом. Саме тому прийнято акцентувати увагу на вимозі, згідно з якою діяльність соціальної держави не повинна сприйматись як щось більше, ніж засіб відбиття права. Таким чином є підстави вимагати, щоб не лише мета соціальної діяльності визначалася правовим рішенням вищого законодавчого органу, але й сама ця діяльність (соціальна політика) мала своєю передумовою розвинуту законодавчу базу. До реалізації означеної вимоги теорія й практика державотворення йшли послідовно.

Питання про створення соціального законодавства набуває актуальності в XIX ст., коли гостро постає проблема забезпечення соціальної захищеності широких верств населення, в першу чергу робітничого класу. Розвиток соціального законодавства відбувався у двох напрямках [1, с. 461–467; 2, с. 142–161]: 1) формування законодавства, яке стосувалося працевдатних осіб, і 2) формування законодавства, яке торкалося непрацевдатних. У розвитку

першого напрямку, де піонером була Великобританія, можна виділити такі пріоритети і відповідні етапи.

1. Визначення кола осіб, які потребують особливого захисту. Спочатку воно охоплювало дітей, підлітків і жінок, однак простежується стійка тенденція поступового підняття віку, який надавав право на захист.

2. Встановлення вибіркового гігієнічно-санітарного нормування умов праці. Так, у 1878 р. було прийнято перший консолідований акт, який узагальнив порядок охорони праці. Його нова редакція від 1901 р. забороняла працю дітей віком від 9 до 12 років на фабриках, регламентувала працю підлітків віком від 12 до 14 і від 14 до 18 років, забороняла, за деякими винятками, нічну працю жінок тощо. Для контролю за дотриманням цих вимог призначалися спеціальні фабричні інспектори. Визначним в історії становлення соціального законодавства і захисту соціально-економічних прав став 1906 рік. Тоді 13-ма країнами було підписано Бернську конвенцію про заборону нічної праці жінок і вироблення ними білофосфорних сірників і тим самим вперше на міжнародному рівні визнано право людини на безпечні умови праці, започаткована міжнародна співпраця в питанні законодавчого регулювання соціальної сфери.

3. Регулювання тривалості робочого дня. Так, якщо закон 1847 р. встановлював 10-годинний робочий день для підлітків і жінок у текстильній промисловості, то в 1908 р. законодавець вперше відмовився від дії «непорушного принципу», який полягав у невтручанні держави у відносини між дорослими робітниками і підприємцями, – було встановлено 8,5-годинний робочий день для гірників, який згодом було зменшено до 8 годин у Новій Зеландії.

4. Визначення умов оплати праці. У 1891 р. була зроблена перша спроба встановити в Австралійських колоніях мінімальну зарплату. У 1908 р. такий мінімум був установлений для гірників, а в 1912 р. для них же започаткували принцип примусового регулювання тарифу, який встановлювався змішаною комісією під головуванням представника уряду.

Законодавство, яке регулювало відносини з непрацездатними, також пройшло в своєму розвитку певні етапи, однак тут попереду йшла Німеччина. 1. У 1871 р. в Німеччині було вперше сформульовано принцип громадянської відповідальності підприємця перед робітником за нещасний випадок на виробництві. Обов'язок надання доказів покладалася на власника, який звільнявся від відповідальності, якщо доводив виконання всіх працезохоронних заходів.

2. Протягом 1883-1889 рр. у Німеччині було прийнято низку законів про страхування робітників: страхування на випадок хвороби, обов'язкове страхування від каліцтва, страхування на випадок інвалідності й похилого віку. Іншою характерною рисою цих законів було постійне розширення кола осіб, що здійснюють страхування: підприємці; підприємці і робітники; підприємці, робітники і держава. У 1911 р. було прийнято постанову про імперське (державне) страхування, яка згодом отримала назву Соціального кодексу. До змісту постанови було включено також закон про пенсійне страхування службовців.

У Британській імперії законодавство про страхування почало формуватися з прийняття у 1891 р. закону Л. Джорджа про страхування від хвороби і безробіття, що стало революційним кроком у цій сфері. У цей самий час в імперії закріплюється вік, який надає право на пенсію: від 60 і 65 років для жінок і чоловіків відповідно (або з 16 років для інвалідів) в Австралії; від 65 років при відсутності достатніх коштів для існування і відповідності певним моральним і юридичним вимогам – у Новій Зеландії і від 70 років – в Англії. У 1891 р. Данія запровадила новий принцип страхування: незалежно від внесків робітник отримував право на державну або комунальну пенсію.

Характерною рисою соціального законодавства стало поступове розширення сфер регулювання. Наступною

проблемою, на яку звертає увагу законодавець, стає безробіття. Старі (феодалні) підходи до вирішення проблеми безробіття наприкінці XIX ст. були вкрай неприйнятними. Рішення, яке прийняли, було обумовлене попередніми кроками держави з регулювання інших аспектів соціального питання, а тому було закономірним і розглядалось як елемент комплексної соціальної політики. Перш за все необхідно було вирішити питання про визначення такого соціального явища, як безробіття. Це було зроблено в законі Л. Джорджа 1911 р., в якому вказувалось, що «безробіття – це такий стан, при якому достатньо працездатний робітник, незважаючи на своє бажання, не може знайти роботу за своєю професією, в певному районі і з нормальною середньою оплатою праці. Неможливо не вважати безробітним слюсаря, який відмовляється від земляних робіт або від пропозицій в його сфері діяльності, але за мізерну платню» [1, с. 663, 664]. Це визначення стало академічним не лише для практики, але й для теорії та засвідчило демократизм у підході до вирішення проблеми.

Держава вела боротьбу з безробіттям у двох напрямках: шляхом спрямування своїх зусиль на його усунення і на мінімізацію його шкідливих наслідків. Їх реалізація передбачала діяльність держави, яка була спрямована на надання допомоги робітнику в пошуку роботи. З цією метою створювались біржі праці як спеціалізовані муніципальні органи. У тому разі, коли ситуація загострювалася, передбачалась організація спеціальних громадських робіт. Паралельно з цими заходами передбачалося страхування від безробіття.

Не менш суттєві зміни відбулися в законодавстві, яке регулювало проблему страйків. Погляди законодавця пройшли в своїй еволюції шлях від кримінального переслідування, далі – через ліберальний світогляд, який передбачав невтручання держави в приватні конфлікти на виробництві, – до соціально-демократичної позиції. Так, Великобританія в 1824 р. відмовилася від заборони мирних економічних страйків, передбаченої законом 1799 р. Континентальна Європа здійснила аналогічний крок у другій половині XIX ст.

Ліберальна політика невтручання в приватні промислові конфлікти була реалізована Великобританією згідно з Trade Disputes Act 1906 р. Вона була піддана критиці всіма сторонами. Взаємопов'язаність ланок економіки була настільки значною, що великий конфлікт на одному підприємстві був здатний призвести до паралічу значної частини національної економіки, і відстороненість держави в цьому випадку викликала загальне обурення. Підхід до вирішення проблеми страйків змінився, коли уряд став приймати її із соціально-політичної точки зору. До розв'язання конфліктів почали залучати примирні установи: примирні камери або третейські суди, створення яких було ініційовано в 60-х роках XIX ст.

Ретроспективний погляд на історію розвитку соціального законодавства дозволяє дійти висновку про те, що наприкінці XIX ст. було зроблено значний крок у напрямі формування галузі трудового права й відповідного йому законодавства. Водночас, підкреслює Е. Аннерс, у межах трудового права, яке саме ще не завершило процес відокремлення в самостійну галузь, відбувається автономізація постійно зростаючої групи норм, які регламентують питання надання соціальної допомоги [3, с. 356].

Після Другої світової війни в країнах Заходу складаються сприятливі умови для формування на основі норм, які виокремлюються з трудового, адміністративного, фінансового, цивільного та інших галузей права, самостійної галузі – соціального права. Справжнього розквіту воно досягло в 1960-1970-ті рр. на етапі прискорення експансії держави загального добробуту. Сталий характер економічного розвитку, його високі темпи створили ситуацію, яка може бути охарактеризована як ейфорія з приводу віри в безмежні можливості суспільного і, перш за все, економіч-

ного прогресу. В цих умовах держава відгукнулася на вимоги населення щодо більшої рівності.

Відомо, що для виділення певної сукупності правових норм у самостійну галузь права необхідна наявність двох критеріїв – предмета і методу правового регулювання. Що стосується соціального права, то є всі підстави вважати його самостійною галуззю права.

Формування суспільних відносин, які здатні стати предметом соціального права, відбувається тривалий час. Якщо наприкінці XIX – на початку XX ст. вони охоплювали питання охорони праці, зайнятості, страхування, окремі моменти питань освіти і будівництва житла переважно для трудящих і маргінальних груп населення, то в другій половині XX ст. їх коло стало набагато ширшим.

На сьогодні є підстави розрізнити предмет соціального права що охоплює, по-перше, питання, пов'язані із соціальним захистом, а саме: зайнятості й умов праці; оплати й охорони праці; соціального і пенсійного забезпечення, соціального страхування; охорони здоров'я, виробничого і навколишнього середовища; освіти і профнавчання тощо. Слід підкреслити, що низка положень соціального права поширила свою дію не лише на громадян, але й на іноземців та осіб без громадянства. Розглядаються питання про здійснення соціального захисту окремих категорій населення: держслужбовців, військовослужбовців, мігрантів, біженців, різного роду меншин.

По-друге, це правове регулювання порядку формування й діяльності органів і установ соціального захисту, як державних, так і не державних, а також благодійних організацій.

По-третє, правове регулювання окремих моментів «промислових відносин». Слід зазначити, що регулювання цієї групи відносин не належить до компетенції соціальної держави. Більшою мірою вони притаманні державі добробуту. Мова йде про «соціальні аспекти господарських і фінансових відносин, міжнародне регулювання яких складає правила конкуренції». Це відносини, пов'язані із затвердженням податкових, кредитних, валютних та інших пільг, а також скасуванням митних та інших бар'єрів, що перешкоджають створенню міжнародних ринків праці та капіталів. Багато заходів держави в соціальній сфері не лише сприяють захисту індивіда, але й позитивно позначаються на ефективному функціонуванні міжнародних ринків праці, допомагають «знижувати вплив різниці соціальних витрат на національному рівні на конкурентоспроможність» тощо [4, с. 99, 101].

Постійне розширення кола згаданих відносин, які потребують правового регулювання, утверджує й збагачує предмет соціального права, робить його зміст більш актуальним.

Соціальне право належить до специфічних галузей, в яких правовий режим (метод правового регулювання) модифікований і пристосований до особливої сфери суспільного життя [5, с. 46]. Метод соціального права являє собою сукупність прийомів і засобів впливу, які відображають особливості предмета регулювання і забезпечують належну поведінку учасників означених відносин. До найхарактерніших прийомів регулювання соціальних відносин слід віднести: поєднання централізованого і локального регулювання; договірної і законодавчого характеру встановлення прав і обов'язків суб'єктів; судовий порядок застосування санкцій та охорони прав; надання матеріального забезпечення або безкоштовно для отримувача, або безеквівалентно, але нормовано з урахуванням трудового (страхового) стажу або оплатно-нееквівалентно.

Соціальному праву притаманне сполучення двох головних методів правового регулювання: імперативного і диспозитивного. Як прояв імперативного методу розглядається законодавча діяльність, яка є однією з провідних форм здійснення функцій соціальної державою. За допомогою соціального законодавства досягається виключна

правова формалізованість поведінки сторін. Усі права й обов'язки суб'єктів визначені законом і не можуть змінюватись за згодою сторін [6, с. 24]. Аналізуючи дію цього методу в соціальному праві, слід згадати й такий інститут соціальної політики, як перевірка нужденності. Її зміст полягає в такому: перед тим як надати певний вид матеріальної допомоги, відповідні державні органи здійснюють оцінку ситуації, в якій опинився індивід або сім'я, і в межах, що визначені законом, але все ж таки на свій розсуд приймають рішення про надання або відхилення вимоги щодо надання допомоги.

Провідний спеціаліст у галузі соціального права Х. Цахер підкреслює, що глибинним базисом усієї системи соціального забезпечення є ідея правової держави. Внаслідок цього будь-яка соціальна допомога повинна надаватися відповідно до правової норми і в розмірі, які нею визначені. Через це соціальні гарантії розглядаються як гарантії юридичні, що відображає зв'язок між правовою і соціальною державністю [7, с. 70]. Це ще раз вводить значення соціального права для конкретизації принципу соціальної держави.

Діє в соціальному праві і диспозитивний метод, який заснований на рівності сторін і договірних началах. Особливістю процесу формування соціального права є те, що поряд з державою як законотворчим суб'єктом функціонують й інші правотворчі суб'єкти. На Заході завжди існували, а у зв'язку з кризою окремих інститутів соціальної держави набули подальшого розвитку недержавні форми соціального забезпечення [8], у першу чергу пенсійні програми. В усіх країнах, за винятком Великобританії, вони є складовою частиною колективних трудових угод. Останні розглядаються як автономна локальна правотворчість профспілок і організацій підприємців, яку держава певним чином легалізує.

Втручання держави в регулювання недержавного соціального забезпечення обумовлене фінансовими міркуваннями. О. Є. Мачульська звертає увагу на аргументацію цього втручання – збереження соціальної стабільності в суспільстві і підтримання необхідного рівня добробуту держави. З цієї метою здійснюється передбачена законом щорічна аудиторська перевірка балансів недержавних програм, результат якої засвідчує здатність чи, навпаки, нездатність приватних закладів соціального забезпечення до виконання подальших зобов'язань перед учасниками програм. Крім того, шляхом прийняття законів держава регламентує умови недержавного соціального забезпечення. Зокрема, законом визначаються такі питання: співвідношення з державною системою соціального забезпечення; сфери поширення програм; рівність умов для чоловіків і жінок; збереження за працівником набутих прав при звільненні; методи фінансування; податки та інвестиції тощо [8, с. 7, 9].

Методу соціального права притаманна також рівність сторін. Соціальні правовідносини складаються між індивідом (або сім'єю) як управомоченою стороною, якій належить гарантоване право, і зобов'язаною стороною, в ролі якої виступає державний орган. Причому останній у разі дотримання визначених законом умов не має права відмовити в призначенні виплат або наданні послуг, які визначені правовими нормами. Рівність сторін дає індивіду свободу вибору щодо видів соціального забезпечення, наприклад право на повний або частковий «вихід» із державної системи соціального забезпечення, або терміну реалізації свого права тощо.

Наявність у соціальному праві власного предмета і методу правового регулювання свідчить про те, що воно дійсно є самостійною галуззю права.

На сьогодні існує низка визначень соціального права. Х.Ф. Цахер зосереджує увагу на трьох аспектах [9, с. 9]. На його думку, воно: 1) служить забезпеченню людської гідності кожного не лише перед загрозою інституціонально-

бюрократичного вторгнення, але й у повсякденній боротьбі за гідні умови життя; 2) повинне бути гарантом рівності громадян у державі, а забезпечення рівності неможливе без ідеї благоденства; 3) у правовому аспекті воно означає задоволення потреб і розвиток здібностей кожної людини за умови, що цей вільний розвиток індивіда буде гармонійно поєднуватись зі свободою інших осіб. Інші автори в соціальному праві вбачають систему правових норм, які регулюють порядок здійснення права на платежі на соціальні потреби і допомогу, які визначені соціально-політичною цільовою настановою [10, с. 531]. Однак більш справедливим, мабуть, є підхід М. Кобця, який соціальне право визначає через систему правових норм, за допомогою яких здійснюється правове регулювання соціального захисту людей [11, с. 16].

Загальновідомо, що об'єктивне право заведено розглядати як нормативно-ціннісний регулятор, призначення якого полягає у визначенні, упорядкуванні й охороні існуючих суспільних відносин. З цієї точки зору традиційним було виділяти загально-соціальні функції права (економічну, політичну, ідеологічну або виховну) і власне юридичні (регулятивну й охоронну). Цей поділ зберігає своє значення і на галузевому рівні. Отже, слід погодитись з М. Кобцем у тій частині його міркувань, де він виділяє: 1) політичну функцію соціального права, яка полягає у фіксації в його нормах ключових положень соціальної політики; 2) економічну функцію, яка передбачає вплив права на створення засобів існування людей, розподільчі та перерозподільчі процеси, оплату та охорону праці; 3) соціальну (у вузькому значенні слова) функцію, яка полягає в соціальному захисті людей, і 4) виховну [11, с. 20–22]. Разом із тим М. Кобець приділяє недостатньо уваги власне юридичним функціям соціального права.

Соціальне право перебуває у відносинах супідрядності з конституційним правом у тому сенсі, що останнє визначає основні засади суспільного і державного ладу, включаючи і співвідношення між основними конституційними принципами. Воно визначає вектор розвитку суспільства, але водночас і всіх галузей права, визначає параметри, за які вони не можуть вийти. Із зазначеного випливає висновок: за умови існування розвинутого й ефективного соціального права вилучення з тексту конституції норми, якою закріплюється статус країни як соціальної держави, означатиме зміну конституційної моделі, однак соціального характеру держава при цьому не позбувається. Для руйнації останньої потрібно змінити покладені в основу соціального права принципи соціальної держави, а це складний процес, оскільки вони пронизують усю правову матерію цієї галузі права.

Це, зокрема, означає, що для розбудови соціальної держави, як і держави правової, не достатньо лише проголосити країну такою. Не менш важливо, щоб у правовій

матерії, в якій отримує конкретизацію соціальна держава, набули прояву її ключові принципи. У цьому разі право дійсно не лише буде здатне «відтворювати» зафіксований у конституції державний лад, але стане надійною гарантією від його руйнації. За наявності в самому праві і законодавстві внутрішніх захисних механізмів, а також за умови ефективної діяльності конституційного правосуддя це здійснити буде дуже важко.

Поки вітчизняні правники обговорюють питання про необхідність формування нової галузі права, держави-члени ЄС зайняті проблемами створення Європейського соціального права (ЄСП). Б. Топорнін вважає, що специфіка соціальної політики Європейського союзу полягає у відсутності як єдиної соціальної політики, так і права, що її регулює, а також у тому, що всю відповідальність за забезпечення соціальних прав несуть держави-члени [12]. Хоча виконання основних заходів щодо забезпечення високого рівня захищеності, дійсно, припадає на національні уряди, в цілому з позицією Б. Топорніна погодитися не можна.

Римський договір про створення Європейського економічного союзу (ЄЕС) започаткував інтеграційні процеси в Європі. Він, зокрема, визначив межі правотворчої діяльності ЄЕС із питань праці і трудових відносин, установив норми, які стали основою для формування Європейського трудового права. Починаючи з 70-х рр. до об'єктів інтеграційної діяльності ЄС була віднесена і соціальна сфера, внаслідок чого вона була піддана правовому регулюванню. Темпи розвитку інтеграції були настільки вражаючими, що це дало підстави вже на початку 80-х рр. визнати його нарівні з міжнародним господарським і трудовим правом провідною галуззю європейського права [4, с. 99]. Розбудова «соціальної» Європи стала провідною ідеєю нового етапу європейської інтеграції після підписання Маастрихтського і Амстердамського договорів. Саме із фактом прийняття цих документів пов'язується завершення процесу створення європейського соціального законодавства, а отже, правової конкретизації європейської соціальної моделі.

Висновки. Соціальне право є основою конкретизації соціальної державності. У ньому отримують своє закріплення притаманні їй принципи й функції, основні соціально-економічні права, а також порядок їх реалізації, гарантії їх захисту. Зворотний зв'язок полягає в тому, що конституційне визнання держави соціальною створює необхідні правові передумови для легітимації соціального права як самостійної галузі системи права. Соціальне право утворює ту ланку, за допомогою якої досягається узгодження і взаємодія між правовою і соціальною державою, між соціальною державою і ринковою економікою. Соціальне право в правовій державі виступає передумовою діяльності державних, суспільних організацій і приватних осіб у соціальній сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Итоги науки в теории и практике / под ред. М. Ковалевского, Н. Ланге, Н. Морозова, В. Шинкевича. – М.: Изд. тов-ва Мир, 1914. – Т. 10. – 524 с.
2. Яковюк І. В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Яковюк Іван Васильович. – Х., 2000. – 199 с.
3. Аннерс, Э. История европейского права / пер. со швед. Ин-т Европы. – М.: Наука, 1996. – 395 с.
4. Вильданов, Р. Х. Социальная политика и правовое регулирование труда в западноевропейском «Общем рынке» / Р. Х. Вильданов // Сов. государство и право. – 1987. – № 8. – С. 98–106.
5. Алексеев, С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
6. Мачульская, Е. Е. Право социального обеспечения / Е. Е. Мачульская : учеб. пособие для вуз. – 2-е изд. – М.: Книжный мир, 1999. – 240 с.
7. Государственное право Германии: в 2 т. сокр. пер. с нем. 7-ми том. издания. – М.: ИГП РАН, 1994. – Т. 1. – 311 с.
8. Мачульская, Е. Е. Негосударственные формы социального обеспечения в зарубежных странах / Е. Е. Мачульская. – М.: РАН ИНИОН, 1995. – 28 с.
9. Цахер, Х. Ф. Социальное право и справедливость / реф. Султановой А. Д. // РЖ: Обществ. науки за рубежом. – М., 1990. – № 3. – С. 9–13.
10. Brockhaus – Enzyklopadie: in 24 Bd. – 19., vollig neubearb. Aufl. – Mannheim: Brockhaus, 1993. – P. 736.
11. Кобец, Н. Г. Социальное право: понятие, предмет, функции, система и принципы / Н. Г. Кобец // Сев.-кавказ. юр. вестн. – 1997. – № 3. – С. 16–28.
12. Топорнин, Б. Н. Европейское право / Б. Н. Топорнин: учеб. – М.: Юристъ, 1998. – 456